

Wyrobisz, Andrzej

"Small towns in early modern Europe",
wyd. Peter Clark; "Themes in
International Urban History", Peter
Clark, David Reeder, Cambridge 1995 :
[recenzja]

Przegląd Historyczny 88/3-4, 554-556

1997

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Small towns in early modern Europe, wyd. Peter Clark, *Themes in International Urban History*, Series Editors: Peter Clark, David Reeder, Cambridge University Press, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge 1995, s. XX, 310.

W preambule tej książki czytamy: *Despite the great wave of publications on European cities and towns in the pre-industrial period, little has been written about the thousands of small towns which played a key role in the economic, social and cultural life of early modern Europe.* Zaś we wstępie wydawców: *The study of European small towns is very much an invention of the last two decades and is only now starting to find its feet.* Ała L. Jastrebičkaja w książce o mieście europejskim opublikowanej w 1993 r. i w artykule z 1995 r. pisała o małych miastach jako nowym temacie w dziedzinie urbanistyki.

Trzeba tu koniecznie przypomnieć, że ten nowy temat badań był „wynalazkiem” nie któregoś z wielkich szkół historycznych zachodnich, lecz historyków polskich. Już w 1958 r. Jerzy Ochmański opublikował rozprawę o agrarnym charakterze miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w., a w 1960 r. ukazała się książka Jakuba Goldberga o stosunkach agrarnych w małych miastach ziemi wielunińskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII w., wyprzedzając o dwadzieścia lat z górą artykuły R. Kinga i A. Strochana o sycylijskich miasteczkach agrarnych (1978) oraz T. Hofera o miasteczkach rolniczych na Węgrzech (1987), a nawet pionierski referat Maurice'a Agulhona o wsiach-miasteczkach prowansalskich (1965-1966). Ciż sami polscy badacze (a nieco później także Andrzej Pryłowski, 1978, i Marek Mrówczyński, 1983) stwierdzili, że produkcja zbożowa owych miasteczek rolniczych z reguły nie wystarczała na potrzeby mieszkańców, wyprzedzając wyniki badań Arthura Imhofa (1976) i F. Lindberga (1975) nad miastami rolniczymi Szwecji i Finlandii. Od 1961 r. Stanisław Alexandrowicz zaczął publikować artykuły o historii miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i XVII w. W 1959 r. ukazało się nowe, zmienione, wydanie książki Stanisława Pazury o miasteczkach na Mazowszu (1. wyd. w 1939 r.), a w 1966 r. książka Stanisława Gierszewskiego o małych miastach na Pomorzu w XVI i XVII w. W 1962 r. z inicjatywy Jana Pazdura rozpoczęto kompleksowe badania historyczne, archeologiczne i architektoniczne w Solcu nad Wisłą, które stały się modelowymi badaniami nad historią małego miasta. Wprawdzie wygłoszony na zjeździe w Toruniu w 1974 r. referat Andrzeja Wyrobisza o małych miastach w Polsce w XVI i XVII w. ukazał się drukiem dopiero w 1976 r. (w tymże roku ukazała się jego wersja angielska), ale już od 1963 r. autor ten publikował liczne studia i artykuły o Solcu nad Wisłą i o historii małych miast w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Równocześnie ukazywały się rozprawy i książki na ten temat Tadeusza Laliaka, Ryszarda Rosina, Elżbiety Maurycego Hornów, Tomasza Opasa, Ryszarda Szczygła, Feliksa Kiryka, Bohdana Baranowskiego. Wyprzedzili oni publikacje o małych miastach Petera Clarka i Paula Slacka (1976), Penelope Corfield (1987), Denisa Morsy (1987), J.-P. Poussou i P. Loupès (1987). Z powodu bariery językowej (ale nie tylko, bo niektóre publikacje polskich historyków były wydawane po angielsku) nie było szans, by wyniki badań polskich historyków nad małymi miastami przedostały się do historiografii europejskiej. Gdy jednak w 1986 r. zebrało się w Wolfenbüttel z inicjatywy Antoniego Mączaka i Christophera Smouta pierwsze międzynarodowe sympozjum poświęcone historii małych miast w Europie Północnej we wczesnej nowożytności, wzięli w nim udział w charakterze referentów także polscy historycy: Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz, Andrzej Wyrobisz, którzy mogli tam zaprezentować już trzydziestoletni dorobek polskiej historiografii. Publikacja wygłoszonych w Wolfenbüttel referatów w językach: angielskim i niemieckim utarowała drogę do obiegu międzynarodowego. W 1990 r. druga taka konferencja o szerszym zasięgu, bo obejmująca prawie całą Europę (bez Rosji i Bałkanów) odbyła się w Leicester, tym razem bez polskich referentów. Rezultatem tej konferencji jest recenzowany tutaj tom, redagowany przez Petera Clarka, uczestnika także poprzedniego sym-

poznam i autora wielu prac o małych miastach angielskich, dyrektora Centre for Urban History w Leicester.

Referaty w nim zamieszczone zostały podzielone na trzy grupy obejmujące: 1) małe miasta w krajach peryferyjnych i opóźnionych w procesach urbanizacji (Skandynawia, Europa Środkowo-Wschodnia — Finn-Einar Eliassen, Sven Lilja, Vera Bácskai), 2) małe miasta w krajach intensywnie urbanizujących się w okresie wczesnonowoczesnym (Wyspy Brytyjskie — Peter Clark, Michael Reed, Raymond Gillespie), 3) małe miasta w krajach o starej i silnej tradycji urbanizacyjnej (Francja, zachodnie Niemcy, południowe Niderlandy, północne Włochy, Kastylia — Bernard Lepetit, Holger Gräf, Peter Stabel, Bruno Blondé, Peter Musgrave, Juan Gelabert).

Dość paradoksalnie Rzeczpospolita Obojga Narodów, na której terytorium w XVI-XVIII w. istniało ponad półtora tysiąca małych miast, których dzieje są już wcale dobrze rozpoznane, nie znalazła w recenzowanym tomie odpowiedniej prezentacji. Vera Bácskai, której powierzono omówienie małych miast we wszystkich krajach Europy Środkowo-Wschodniej, skoncentrowała się prawie wyłącznie na obszarze Węgier, incydentalnie tylko powołując się na prace historyków polskich. Trzeba natomiast przyznać, że małe miasta polskie zyskały w omawianym tu wydawnictwie rozległe i bardzo ważne tło porównawcze. Historycy polscy bowiem badając dzieje małych miast w Rzeczypospolitej czynili to z pewnym zażenowaniem uważając — z braku szerszej wiedzy na temat tego zjawiska w Europie — małe miasta za zjawisko specyficznie polskie, polsko-litewskie czy środkowo-wschodnioeuropejskie, świadczące o peryferyjności tych krajów, ich zacofaniu w procesach urbanizacyjnych i poziomie kultury. Tymczasem małe miasta były obecne we wszystkich krajach Europy, niezależnie od poziomu ich ogólnego rozwoju i stopnia urbanizacji. Wszędzie były niezbędnym czynnikiem urbanizacji, aczkolwiek mogły odgrywać różną rolę w życiu gospodarczym, społecznym, politycznym czy kulturalnym. Urbanizacja bowiem to nie tylko pewna — większa lub mniejsza — liczba wielkich miast i odsetek — wyższy lub niższy — żyjących w nich mieszkańców kraju, lecz przede wszystkim sieć miast, składająca się z miast dużych, średnich i małych, wszystko jedno czy zechcemy ją analizować wedle teoretycznych modeli jako *Central Place System* Waltera Christallera, czy jako *Network System* Paula M. Hohenberga i Lynn H. Lees, czy jeszcze innych koncepcji. Miernikiem urbanizacji jest nie tylko liczba mieszkańców miast, ale liczba ludności żyjącej „po miejsku”, zgodnie z miejskimi normami zachowań, wszystko jedno czy mieszkających w miastach czy poza nimi, a w tych procesach rola miast małych jest bardzo istotna.

Jak pisał osiadły w Munsterze poeta Edmund Spenser: *nothing doth sooner cause civility in any country than many market towns, by reason that the people repairing often thither for their needs will daily see and learn civil manners*. Tej cywilizacyjnej, kulturotwórczej roli małych miast w okresie wczesnonowoczesnym (także w średniowieczu) dotychczas nie zauważano. Dlatego zamieszczony w omawianym tutaj tomie artykuł Michaela Reeda o kulturalnej roli małych miast w Anglii w latach 1600-1800, stanowiący znakomite uzupełnienie rozprawy Petera Clarka o małych miastach angielskich w latach 1550-1850, należy uznać za szczególnie ważny i interesujący. Reed zwrócił przede wszystkim uwagę na zmiany w przepływie informacji: rozwój i ulepszenie sieci dróg, rozwój poczty, rozwój druku i rozpowszechnienie książki i prasy. Pokazał tworzącą się elitę kulturalną małych miast (tu rola lekarzy i adwokatów), znaczenie nowych form handlu detalicznego (sklepików) w upowszechnianiu dóbr kulturalnych i wzorców cywilizacyjnych, lansowanie wzorów architektury klasycystycznej, rolę szkolnictwa, różnego rodzaju stowarzyszeń (z lożami masońskimi włącznie), życia towarzyskiego, okazjonalnych przedstawień teatralnych i imprez muzycznych, nade wszystko zaś rozpowszechnienia czytelnictwa przez zakładanie stałych i ruchomych bibliotek.

O roli małych miast w dziedzinie kultury piszą także inni autorzy: Raymond Gillespie o miastach irlandzkich, Holger Gräf o miastach w Hesji. Ten ostatni autor stwierdza: *small towns as distributors of modern urban culture became important forces in the functional integration of the supra-territorial urban network — The residential towns, even the smallest, were essential to the formation of this cultural nation* (s. 203). Czytelnictwo książek, koncerty, spektakle teatralne były wyrazem otwartości i zapotrzebowania na kulturę małomiasteczkowych społeczności. Natomiast

rozwój barokowej murowanej architektury, wypierającej starą drewnianą lub szachulcową zabudowę, jest problemem bardziej złożonym. Nie chodziło bowiem tylko o modę i wprowadzenie nowych osiągnięć artystycznych, lecz także o materialne środki pozwalające na takie inwestycje czyli o zamocność i gospodarczą pomyślność mieszkańców, a również o poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji, czyniące takie kosztowne i długotrwałe inwestycje opłacalnymi i uzasadnionymi.

Niesłuchanie ważnym czynnikiem rozwoju małych miast były ich funkcje pozaekonomiczne. Interesująco przedstawił je Juan Gelabert na przykładzie miast kastylijskich. O ich rozwoju w stopniu o wiele większym niż wytwórczość przemysłowa, handel lub kredyt decydowała obecność władzy świeckiej lub kościelnej (jeden biskup mógł znaczyć więcej niż kilku kupców!), sądów i urzędów o ponadlokalnym i ponadregionalnym zasięgu kompetencji, instytucji kulturalnych i naukowych, renomowanych szkół, uniwersytetów.

Małe miasta odegrały też bardzo ważną rolę w procesie industrializacji w XVIII w., oczywiście tam, gdzie dokonywała się wówczas rewolucja przemysłowa. Pisze o tym Peter Clark, a także Holger Gräf. Ten ostatni autor zwraca jednak uwagę, że obok miast, które stawały się przodującymi ośrodkami przemysłowymi w Hesji, były inne, gdzie brakowało ekonomicznie silnej liberalnej burżuazji i gdzie przeciwnie — stare społeczne struktury, obdarzone przywilejami elity, broniły swoich pozycji i konserwatywnych form organizacji produkcji (s. 202-203).

W omawianym tu tomie najbardziej interesujące są te rozprawy, które odbiegają od problematyki demograficznej oraz gospodarczej, a zajmują się pozaekonomicznymi aspektami egzystencji małych miast. Ważnym osiągnięciem jest również to, że zdołano pokazać historię małych miast w prawie wszystkich krajach europejskich jako ważny element procesów urbanizacyjnych oraz ukazać wielką różnorodność tych procesów, zależną nie tylko od stanu gospodarki kraju i zaawansowania urbanizacji, ale także od sytuacji politycznej: zupełnie inaczej przebiegała urbanizacja, powstawanie nowych miast i rozwój dawniej istniejących w rozdrobnionych politycznie Niemczech, inaczej w kolonizowanej Irlandii, inaczej w Hiszpanii, gdzie korona traktowała nadawanie przywilejów nowym miastom jako źródło dochodów skarbu. Na tych polach historycy mają jeszcze wiele do zrobienia.

Andrzej Wyrobisz

Wojciech P o l a k, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu” R. LXXXVII, zes. 1, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1995, s. 370, mapa.

Na temat stosunków polsko-moskiewskich w latach 1607-1612 istnieje już dość obszerna literatura. Można się zatem zastanowić, czy celowe było podjęcie na nowo tego tematu. W odczuciu autora omawianej tu książki, wcześniejsze publikacje nie były wolne od błędów i niesłusznych oskarżeń pod adresem króla Zygmunta III Wazy, nie uwzględniały też wszystkich zachowanych do tej pory źródeł (s. 6-7). Wojciech P o l a k podjął się sprostowania tych błędów i obiektywnego przedstawienia motywów postępowania króla Zygmunta III. Autor wykorzystał bogaty materiał źródłowy ze zbiorów archiwalnych polskich, rosyjskich i szwedzkich. Szczególnie cenne okazały się listy Jakuba Zadzika do Wawrzyńca Gembickiego, znajdujące się w Riksarkivet w Sztokholmie oraz listy Jana Hrydzicza, pisarza ruskiego w kancelarii litewskiej, a od roku 1611 sekretarza królewskiego, pisane głównie do kanclerza wielkiego litewskiego, Lwa Sapiehy, z kolekcji Skokloster Samlingen. Listy te nie były do tej pory w pełni wykorzystane przez historyków. Korespondencja Jana Hrydzicza